

Förord

Vardagsarkitekturen utgör en betydande del av vårt byggda kulturarv. Detta gäller i synnerhet flerbostadshusen i våra städer. Denna del av byggnadskulturen redovisas sällan i arkitekturhistoriska texter, där det huvudsakligen är spetsarkitektur som uppmärksammas.

Förändringar av bostadsbebyggelsen görs kontinuerligt och i bästa välmening – för att öka standarden, lösa tekniska problem eller utveckla fastigheten för framtiden. När en aktuell arkitekturstil inte uppskattas kan förändringarna bli väldigt våldsamma. Omdömena i efterhand innebär ofta ett bryskt uppvaknande när tidsandan vänt och bebyggelsen åter uppskattas för sitt tidstypiska uttryck. Det gäller därför att våga stå emot modetrender och vårda befintliga kvaliteter, oavsett om de är ursprungliga eller senare tillkomna.

Denna bok, som tillkommit på vårt eget initiativ, är resultatet av mer än fem års forskning och dokumentation och ett led i vårt mångåriga arbete med att levandegöra och öka intresset för vardagsarkitekturen. Genom att sprida kunskap om tidstypisk arkitektur och byggnadsdetaljer, både exteriört och interiört, vill vi lyfta fram de kvaliteter som varje tids-epok uppvisar. Vi vill också dela glädjen av att kunna läsa, förstå och vara nyfiken på arkitektur. Vidare vill vi att förvaltare, fastighetsägare, arkitekter och fastighetsutvecklare ska få ett kunskapsunderlag att tillgå för långsiktigt hållbar förvaltning och utveckling av byggnadsbeståndet, baserat på befintliga värden i vårt gemensamma kulturarv – vardagsarkitekturen.

Att ta tillvara befintliga kvaliteter och hellre vårda och renovera än att byta ut är mestadels den bästa lösningen, såväl ekonomiskt och ekologiskt som för att bevara kulturvärden. Visst är det bra att byggmaterial kan återanvändas, material återvinnas eller energiutvinnas – men ännu bättre om de får finnas kvar på plats så länge som möjligt!

Vi skänker en varm tanke till vår mentor i byggnadsvårdsfrågor Margareta Cramér som med sin breda erfarenhet var en outsinlig inspirationskälla. Tack till de stiftelser, fonder och föreningar som trott på projektet och stöttat oss ekonomiskt. Tack också Lars Nordling för faktagranskning och handfasta synpunkter.

Stockholm i november 2022

Cecilia Björk och Laila Reppen

INLEDNING

Denna bok handlar om vanliga flerbostadshus, de som kan kallas vardagsarkitektur och som utgör ett samlat kulturellt bebyggelsearv. I första utgåvan behandlades åren 1880–1980, här inkluderas även 1980-talet.

Omvärlden är i ständig förändring. Nya idéer, trender och stilar uppstår, gamla tonar bort. Men staden med sina tidstypiska hus från olika stilepoker finns kvar och berättar tillsammans en levande historia.

Inom arkitekturen initieras nya trender av arkitekter och byggherrar som ligger i framkant medan andra senare följer efter. Först efter ett antal år går det att i backspeglarna avläsa tydliga släktdrag inom var tids arkitekturuttryck.

Flerbostadshus förvaltas av bostadsrättsföreningar, enskilda fastighetsägare eller större bostadsbolag. Den fasta inredningen i en lägenhet kan ändras genom att väggar flyttas, kök byggs om och snickerier byts ut i enlighet med det som ses som moderiktigt under varje epok. Många fastigheter utsätts successivt för flertalet små förändringar som var och en inte är så iögonfallande men som sammantagna kan radera ut fastighetens byggnadshistoriska identitet – de små stegens tyranni.

Under 2000-talets första decennier är det stort fokus på långsiktig hållbarhet, cirkulär ekonomi och nydanande design inom nyproduktionen. Den största delen av bostadsbeståndet är dock redan byggt och behöver förvaltas med inriktning på långsiktig god hållbarhet. Att välja nya lösningar först när det är tekniskt motiverat tär mindre på jordens resurser.

En lägenhet eller byggnad som rustats upp och givits en vid tidpunkten för upprustningen aktuell trendig utformning anses inom några år omodern eller till och med förstörd, medan en lägenhet eller ett trapphus med originaldetaljer förblir ett tidstypiskt och värdefullt kulturhistoriskt och arkitektoniskt uttryck för sin tid – oavsett tidsepok. Efter hand är det ofta hus med ursprungligt utförande som betingar det högsta värdet. Kulturhistorisk varsamhet sammanfaller också ofta med ett ekologiskt förhållningssätt till fastighetsunderhåll.

Den här boken kan dels vara en hjälp att definiera ursprungliga detaljer, dels visa på möjligheten att, om renoveringsbehov finns, återskapa byggnadsdetaljer i samklang med husets ursprungsarkitektur. Trots att många hus genomgått omfattande förändringar genom åren, så finns glädjande nog förvånansvärt många flerbostadshus med ursprungliga byggnadsdetaljer kvar, det gäller såväl fasader, trapphus som inne i lägenheterna!

TRAPPHUS

Trapphusen vetter alltid mot gården. De är ofta rundade och skjuter ut en bit från fasaden. Dagsljus i trapphus är ett normkrav och fönstren följer trapploppets stigning. De färgade eller etsade glasrutorna i trapphuset släpper in dagsljus och döljer samtidigt utsikten över den torftiga gårdsmiljön.

Exklusiva trapphus inreds med äkta marmor och ädla träslag medan andra påkostade trapphus har målade marmoreringar och träimitationer utförda av skickliga yrkesmän och förvillande lika den äkta varan. Taken har förtillverkade kraftigt bemålade stucklister i antikens formspråk. På golven läggs sten eller keramiska plattor i färgstarka mönster.

Enklare gathus och gårdshus har kalkstensplattor på golv och i trapploppens plansteg. Väggarna målas till bröstningshöjd mörka och ovanför i en ljusare kulör. Vägghälften skiljs åt med en smal bård i kraftig kulör.

MURAD TRAPPA

Svängda trapplopp är vanliga. Trappan består av ett murat valv med ena upp-laget i trappspindeln i trappans mitt och det andra i de omslutande väggarna.

Trappans undersida är slätt och jämnt putsad. Ovanpå valvet finns murade trappsteg klädda med kalkstensskivor. ^

GÖRDELBÅGE

Gördelbågarna – de bärande valv som markerar trappans början och slut – framhävs ofta med marmorering eller genom att målas i avvikande kulör. ^

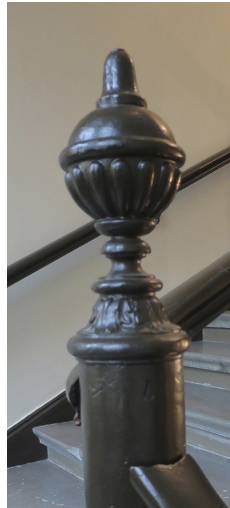

Bottenvåningen är nära gatunivå. De glasade mellandörrarna fungerar som klimatsluss och hindrar den kalla uteluften att komma in i trapphuset.

Träpanelerna i bröstningshöjd som pryder trapphallens långsidor är av furu, dekormålade eller genom träimitationsmålning förvandlade till ädla träslag.

Väggarna är ofta marmorerade i fält omgivna av 8 cm breda bårder i annan stenimitation. Taket är täckt av målad stuckatur i kraftfulla kulörer – taken är aldrig helt vita.

Golvet består av en kombination av vit carraramarmor och svart belgisk kalksten. Plattorna är lagda på diagonalen med en fris i vit marmor utmed väggen.

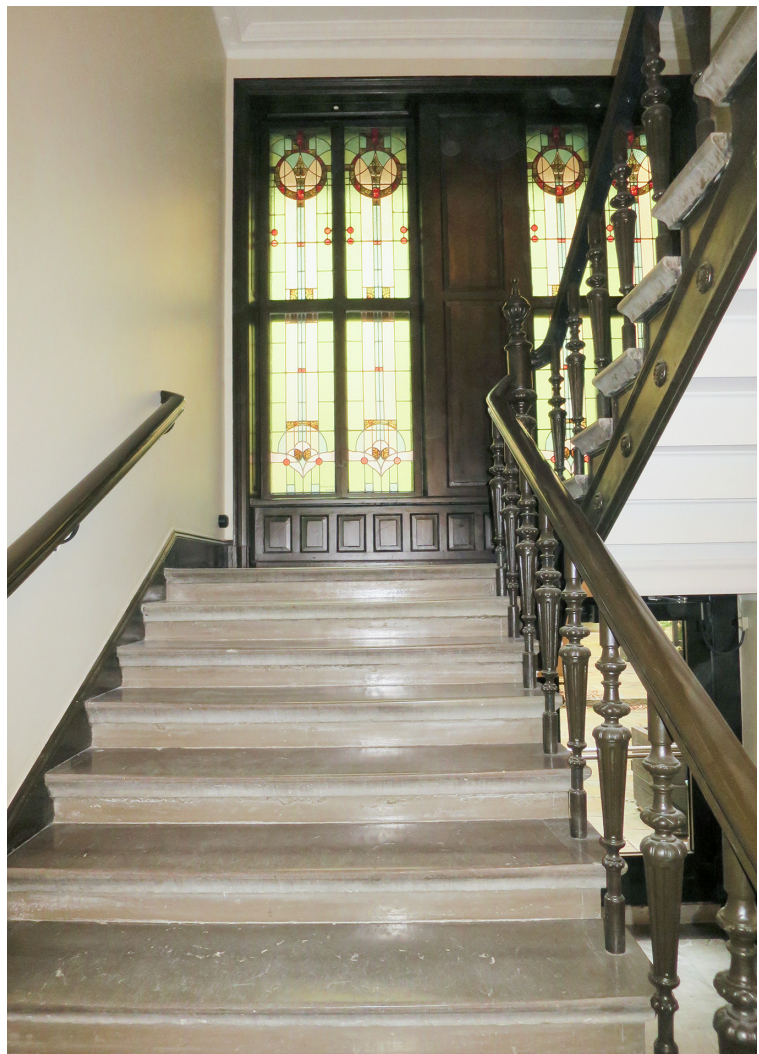

GJUTJÄRNSTRAPPA

Trappkonstruktioner färdiga att montera på plats köps direkt från gjutjärnsfabriker. Trappstommen av järnbalkar kläs med formade och räfflade plansteg av kalksten.

Konstruktionsättet kan avläsas på trappans undersida som visar varje trappsteg, till skillnad mot ett murat trapplopp där undersidan är slät.

Även stolpar och räcken köps färdiga från fabrik. De rikt utsirade modellerna väljs ur kataloger. Gjutjärn är ett billigt material som är lätt att forma i komplicerade mönster. Stolpar och andra detaljer tillverkas genom att formar i gjutsand fylls med smält järn. Gjutjärnet målas svart eller i andra mörka kulörer.

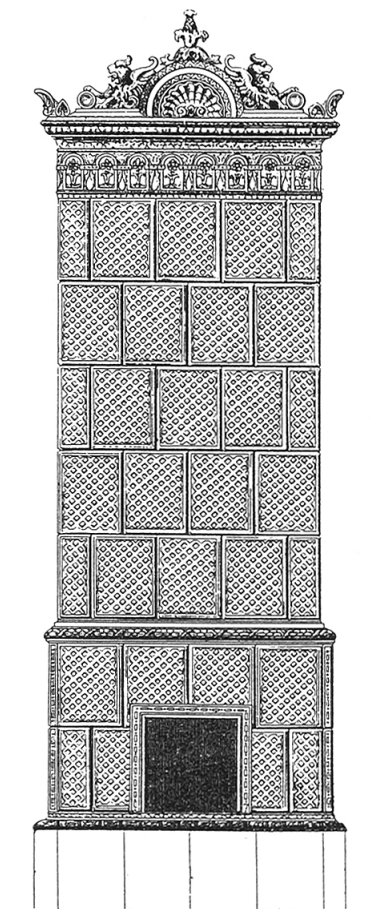

KAKELUGNAR

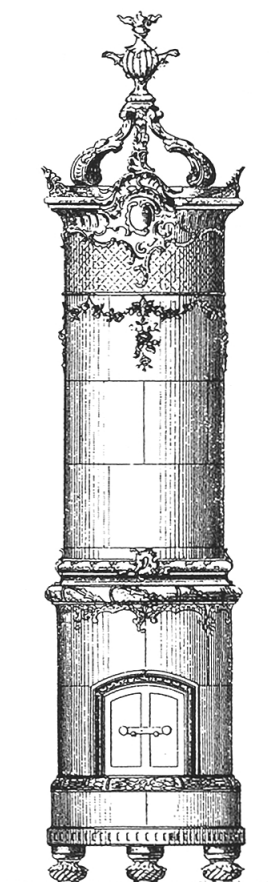
Kakelugnarna utformas olika för olika rum. I herrum och matsal är kakelugnen, liksom förra decenniet, klädd med kakelplattor i varma mörka kulörer. I salongen står en nätt kakelugn i nyrokoko, beige eller pastellfärgad toppad med gulddekor. Ugnen avslutas festligt uppåt med palmetter, snäckformer och urnor. Sovrummets kakelugnar är enkla och vita.

Den ledande kakelugnstillverkaren är Rörstrand. Fabriken anlitar kända arkitekter för att skapa nya modeller. I priskuranten från 1890 visas praktugnar signerade I G Claeson, Valfrid Karlson och Agi Lindegren.

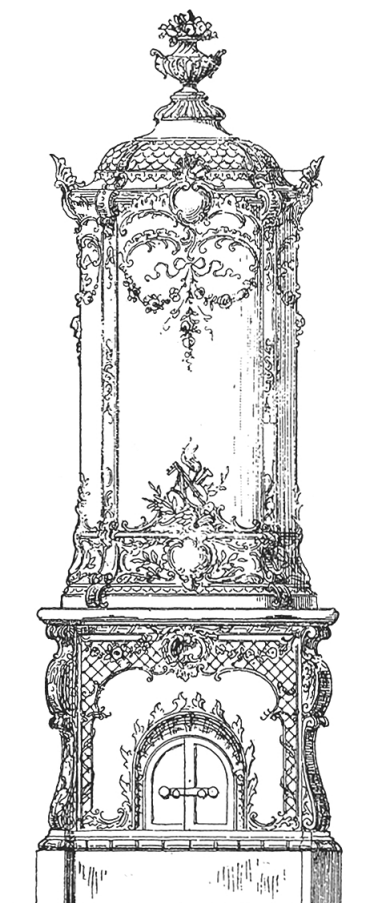
Mot slutet av decenniet växer kritiken mot kakelugnar i historiserande stilar. Blickarna riktas mot det »äkta och inhemska« som successivt slår igenom.

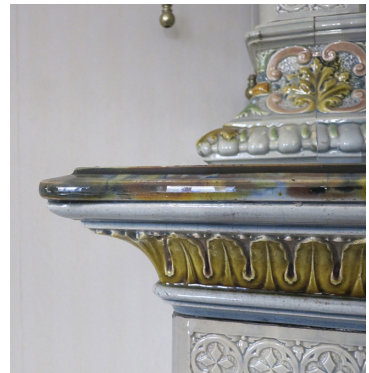
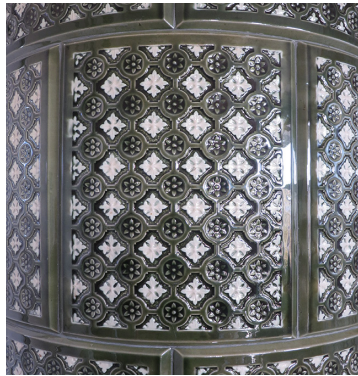
I matsal och herrum är ugnarna ofta i mörkt kakel. Ornerade plattor med pressat reliefmönster är vanliga, medan sockeln är slät. Geometriska mönster, diagonala och sexkantiga rutor, bikakor, är populära liksom stiliserade växtmotiv.

Kakelugnar i sällskapsrum ses som prydnader och konstföremål. Små runda kakelugnar på fötter i nyrokoko är lämpliga för salongen. Beigt kakel garnerat med pastell- och guldfärg på rikt utsirat krön ger festlig glans.

En kakelugn i överdådig nyrokoko efter centraleuropeiska influenser. Glasyren är i olika ljusa pastellfärger. På relieferna används guld för att stämma överens med salongens ljusa och lätta inredning.

BALKONGER

Balkongen är decenniets mest karakteristiska och formskapande byggnadsdel. Den hör till nästan varje lägenhet och tillför såväl utomhusyta som utblickar. Hygien, hälsa och renhet anses viktigt och tron på frisk luft och solens välgörande strålar är stor. Balkongen används för att vädra sänglinne, textilier och kläder. För att piska mattor finns en särskild altan på vinden eller piskställning på gården.

Balkongen konstrueras med en platta gjuten i betong mellan kantbalkar av stål. Balkongfronterna färgsätts ofta i ton nära fasadens kulör, varmvitt, brunt, ockra och grågrönt är vanligt. Olika balkongformer används, små raka balkonger på långsidan eller större balkonger som går över hörn. Balkongfronternas omsorgsfulla utformning med smäckert smide och plåt medverkar till att ge ett intryck av lätthet.

FRITT LIGGANDE BALKONGER

Balkongerna placeras ovanför varandra och dominerar arkitekturen som fria utskjutande tillägg på släta fasadytor. Balkongen är cirka 1 meter djup och 2 meter bred. Plattan är rak i hörnen men mjukt rundade hörn förekommer också.

BALKONGER VID BURSPRÅK

Balkongerna är ofta samkomponerade med fasaderna och utgör en del i fasadarkitekturen. Utvinklade burspråk kombinerade med balkonger i hörnen skapar nya spännande former och karakteristiska veckade fasader.

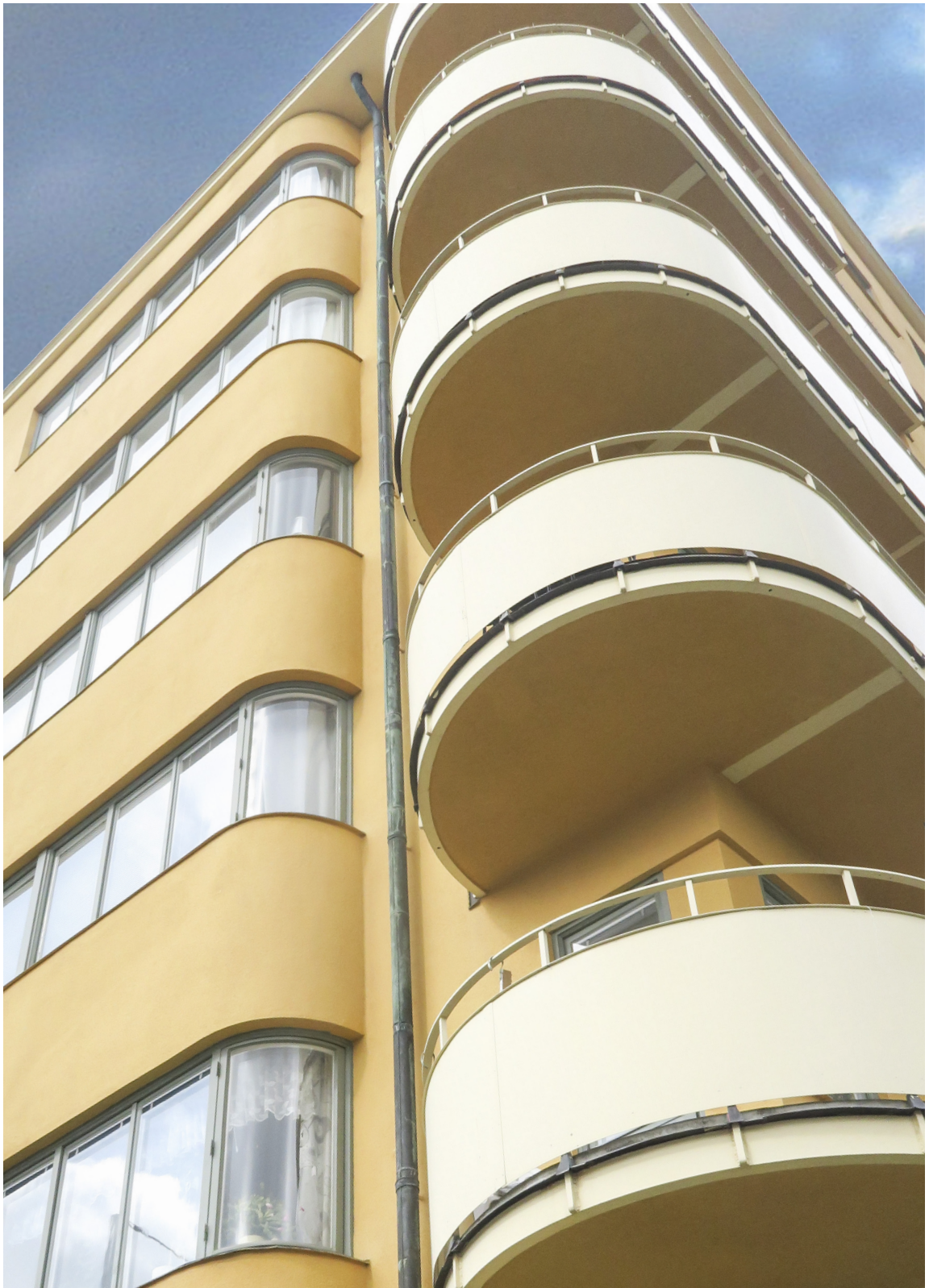
Det nyskapande och omvälvande i den funktionalistiska arkitekturen märks i balkongernas form och placering. Effektfulla, vågade, utskjutande balkonger skapar helt nya eleganta byggnadselement som aldrig tidigare skådats. >

BALKONGER ÖVER HÖRN

De tjocka djupa husen har ofta hörnbalkonger, raka eller rundade. De skapar en varierad fasadlinje vid gavlarna vilket trolldar bort den massiva husformen och får huskroppen att kännas lättare och smäckrare.

PORTIKER

Innerstadens infillhus och ytterstadens kringbyggda kvarter förses ofta med raka portiker som leder från gatan direkt in till gården. Portar och trapphus nås från portiken eller gården istället för från gatan. Portikerna är en våning höga och ofta breda. Väggarna i portiken kläs med tegel, klinker eller puts och marken beläggs med cementplattor. Portikerna nås ofta via genomsiktliga gallergrindar som hindrar småbarn att smita ut och obehöriga att komma in på gården.

Portiker ökar åtkomligheten och är en väg in i kvarteren. Flera gårdar med olika fastighetsägare kan vara sammanlänkade till ett öppet gårdsrum. Gården kan på så sätt samnyttjas av de kringboende. Den kan vara underbyggd eller direkt på mark. Här finns planteringar, cykelställ, sittgrupper och lekredskap för barn.

BRAND OCH SOPHANTERING

Myndighetskrav som brandsäkerhet och sophantering kan uppfyllas med en portik. Via portiken transporteras brandkårens bärbara stegar smidigt för att nå gårdshusens lägenheter. Sopkärl från flera fastigheter kan enkelt kärras ut via portiken.

Portikernas öppningar utformas raka eller välvda. En måttanpassad gallergrind i metall stänger portiken, samtidigt som den medger dagsljus och inblickar till gården. På många grindar finns fina konstnärliga smidesdetaljer.

Från början öppna portiker har ibland i efterhand kompletterats med gallergrindar.

Helt nya i huvudsak slutna kvarter kan ha portiker som leder in till ett gemensamt öppet gårdsrum.

Gårdarna, som här har olika namn, är planterade och möblerade och har fritytor som är till för av alla som bor i kring. De boende går via gården på väg till sin bostad vilket skapar förutsättningar för gemenskap mellan grannar.

KVARTER I INNERSTADEN

I innerstaden jämnas industribyggnader med marken och lämnar plats för ny bostadsbebyggelse. Komplicerade konstruktioner överdäcker väg- och spårområden och skapar ny byggbar mark som överbryggar barriärer och läker samman gatunät.

De nya kvarteren bebyggs av en aktör med en samlad likartad arkitektur som är särpräglad för varje objekt.

Ett kvarter byggt med en sammanhängande vinkelformad byggnad och två gårdshus. Det gula teglet är kompletterat med mönstermurning i rött tegel, som randning av bottenvåning, vertikala accenter och raka fönstervalv. Vinden är inredd och takfoten bryts av uppstickande frontespiser. <

Ett halvt kvarter med ny bostadsbebyggelse med gemensam arkitektonisk utformning. Fasaden är murad i gult tegel och bottenvåningen i konststen. Vinden är inredd och har samma plåtbeklädnad som taket. Kvartershörnet är avfasat i gatunivå och markerat med ett burspråk. <

Ett centralt beläget före detta bryggeri-område som bebyggs med flera likartade bostadskvarter. Husen har markerade gavlar i kvartershörnen. Fasaderna är i rött och gult tegel, tak och balkonger i grönlackad plåt.

I förgrunden syns den pågående överdäckningen av stambanan som ska ge plats för ytterligare bostadsbebyggelse. v

KVARTER I YTTERSTADEN

Attraktiv byggbar mark söks även i ytterstaden. Äldre stadsdelar förtätas på tidigare parkmark eller parkeringsytor. De nya husen har hiss vilket saknas i de äldre 3–4-våningshusen.

Riktigt stora projekt uppförs på mark som tidigare använts till annat ändamål. Upplåtelseenheter är fortsatt mycket stora.

Nya friliggande flerbostadshus, någon våning högre än de intilliggande smalhusen är inplacerade i den kuperade terrängen. Fasadarkitekturen är i kulör och fönstersättning samstämd med de äldre husen. En del hus har kopplats samman med befintliga smalhus, på så sätt har anslutande äldre lägenheter kunnat hissbetjänas. >

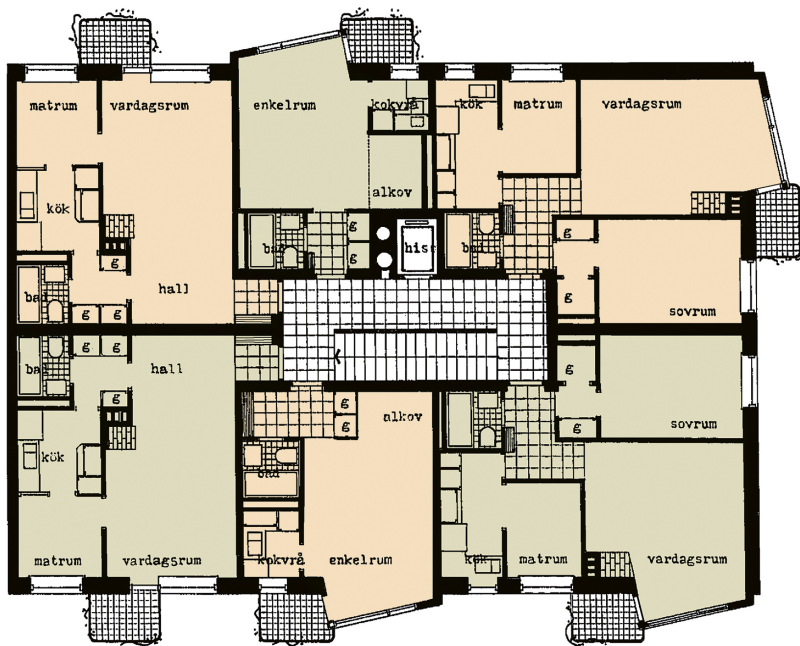
Nya sammankopplade stjärnhus i tre till sex våningar förtätar ett äldre ytterstadsområde bestående av flerfamiljsvillor och stjärnhus. Den nya byggelsen följer både den kuperade terrängen och omgivande gatunät. >

En helt ny stadsdel för cirka 3 000 lägenheter uppförs av endast fyra byggherrar. Oregelbunden halvsluten kvartersbebyggelse följer en centralt placerad allégata med butiker och service. En ny t-banestation öppnas också.

Fasaderna är reglerade till rött tegel, men karakteristiska fasaddetaljer som fönster, tak- och balkongutformning skiljer delområdena åt. De gemensamma planterade bostadsgårdarna kan rymma såväl förskola som träfflokaler.

SMÅLÄGENHETER

Ena halvan av ett tjockt lamellhus i femvåningar med sex små lägenheter per plan – två 2 rok med matrum, två 1 rok med matrum och två enkelrum med alkov.

I husets kärna finns trapphus med hiss och sopnedkast. Hörnlägenheterna får dagsljus från två håll medan de övriga är enkelsidiga. Alla lägenheter har balkong. I vardagsrummen finns en öppen spis.

Köken är små och huvudsakligen avsedda som arbetskök. I anslutning till köken finns ett matrum, vilket även kan användas som sovrumsrum. Enkelrummen har kokvrå med fönster mot balkongen. Alla lägenheter har kompletta badrum förlagda till husets inre, utan dagsljus.

1930-tal

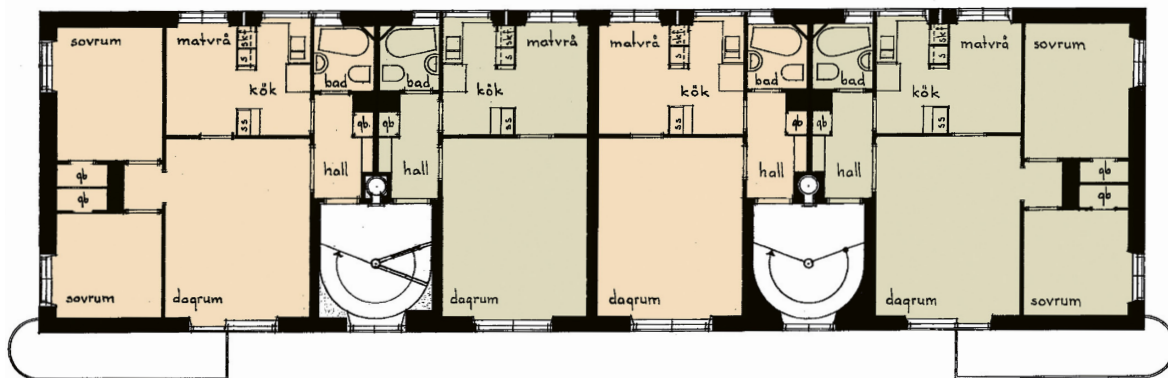
Huslängor uppförs med yteffektiva och lättmöblerade lägenheter där bostaden delas in i vila, samvaro och köksarbete. Genomblickar tvärs genom huset, liksom fönster över hörn, är kvaliteter som eftersträvas för att skapa rymd och luftighet. De friliggande husen orienteras efter väderstreck så att alla bostäder ska få goda dagsljusförhållanden. Balkonger hör till många lägenheter som ett led i att skapa sundare bostäder.

Djupare hus kan ha kök med en sekundärbelyst del för matlagning, skild med en glasvägg från ett matrum med fönster. Ett syfte är att av hygieniska skäl förhindra att köket används som sovplats – istället kan matrummet nattetid användas som sovrumsrum. På motsvarande sätt har smalhusen beredningskök med intilliggande avskilda matplatser. I smalhusen placeras kök i nordligt väderstreck och vardagsrum med balkong åt söder. Lägenheterna har huvudsakligen kompletta badrum. Det byggs dock även flerbostadshus med toalett i lägenheten och gemensamma badrum i källaren.

SMALHUS

Ett typiskt smalhus i tre våningar med två genomgående lägenheter per trappplan. Trapphuset är dagsljusbelyst. Köken vetter mot norr och vardagsrummen mot söder. Gavellägenheterna har balkonger.

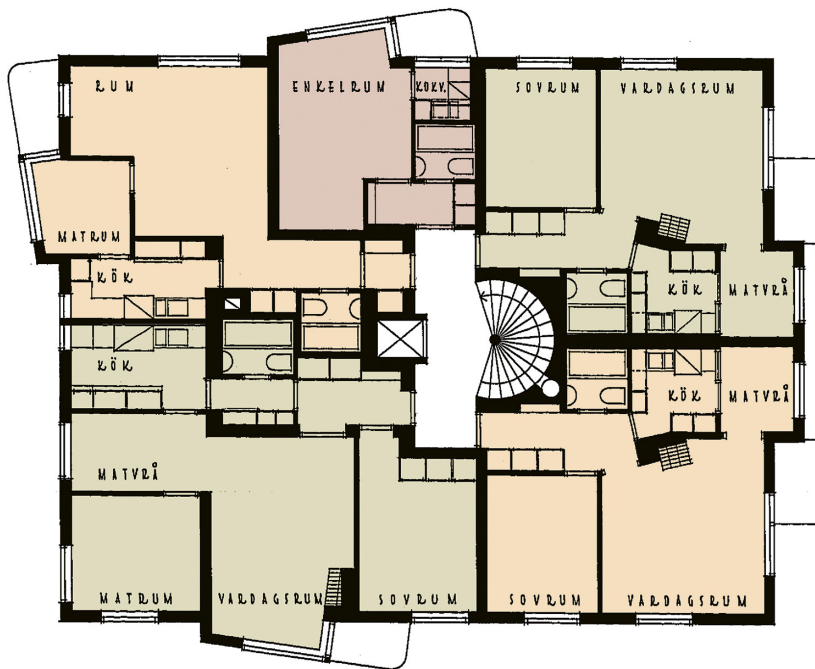
Intill köken finns ett matrum, som nås från både kök och »dagrum«, vardagsrum. Alla lägenheter har dagsljusbelysta små badrum.

PUNKTHUS

Ett punkthus med trapphus och hiss mitt i huset. På varje våning finns fem lägenheter, från enkelrum till 3 rok. Samtliga lägenheter har balkong.

Intill köken finns matplats eller matrum, som nås från kök och vardagsrum. Enkelrummet har en dagsljusbelyst kokvrå vid balkongen. Alla lägenheter har yteffektiva badrum.

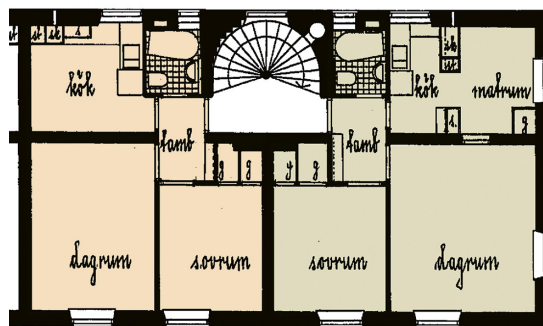

1940-tal

Bostaden står i fokus för den snabbt växande byggforskningen. Rumsmått och möblerbarhet studeras och resulterar i lägenheter med hög kvalitet där husens orientering, utformning och planlösning kombineras på ett optimalt sätt.

Lamellhus och punkthus är hustyper som byggs utanför stadskärnan. Punkthusen, med trapphus mitt i huset, har en lägenhet i vardera hörn med fönster åt två håll. Dessutom kan det finnas enkelsidiga smålägenheter. De låga smala lamellhusen är tvåspännare med genomgående lägenheter.

Den vanligaste lägenhetsstorleken är 2 rum och kök. Balkonger finns till flertalet lägenheter, dock inte till barnrikehusen. Balkongerna nås från vardagsrummen i söderläge. Kök och matrum är ofta separata rum, båda med fönster. Sopnedkast nås oftast från trapploppet.

SMALHUS

Ett barnrikehus i tre våningar med två lägenheter per plan. Trapphusen har dagsljus. Köken är vända mot norr och vardagsrummen mot söder.

Gavellägenheterna, som är något större, har fönster åt tre håll och separat matrum som nås från både kök och vardagsrum. Alla lägenheter har små badrum med dagsljus.

SMALHUS

Ett påkostat smalhus i tre våningar med två genomgående lägenheter per trappplan. Vardagsrummen har stora balkonger och öppen spis. Ett separat matrum eller kammare nås från både kök och vardagsrum. Gavellägenheten har jungfrukammare samt ett serveringsrum i passagen mellan kök och matrum. Här är också toalett och badrum separerade. Alla lägenheter har dagsljusbelysta badrum.

